

CO PRZEDWOJENNY GAJOWY WIEDZIEĆ POWINIEN?

Władysław Chałupka

Instytut Dendrologii PAN

WSTĘP

System szkolnictwa leśnego w Polsce międzywojennej stwarzał możliwość kształcenia i fachowego przygotowania do zawodu na różnych szczeblach zarówno w leśnej administracji państwowej, jak i w prywatnych dobrach leśnych. Studia wyższe można było ukończyć na trzech uczelniach: w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, na Politechnice Lwowskiej i Uniwersytecie Poznańskim (BRODA 2007). Na poziomie średnim istniały dwie grupy szkół, zróżnicowane co do okresu i poziomu kształcenia: państwowe średnie szkoły rolnicze z kierunkami leśnymi oraz państwowe szkoły dla leśniczych zaliczane do kategorii niższych zawodowych (BRODA 2007). Niedostatek fachowo wykształconych kadr w państwowej administracji leśnej był szczególnie widoczny w pierwszych latach po I wojnie światowej. Był on uzupełniany bądź przez absolwentów licznych specjalistycznych kursów doksztalających, bądź przez osoby zdające tylko egzaminy przed specjalnymi komisjami (BRODA 2007).

Poza państwowymi formami kształcenia przygotowanie do zawodu odbywało się także w lasach prywatnych. Wydaje się, że jednym z wcześniejszych przykładów takiego kształcenia były kursy dla borowych, organizowane w dobrach kórnickich Władysława Zamoyskiego z inspiracji Towarzystwa Leśnego na Wielkie Księstwo Poznańskie. Pierwszy taki kurs szkoleniowy przygotował w 1908 roku Kazimierz Wojczyński, nadleśniczy kórnicki. Przed pierwszą wojną światową odbyło się 6 takich kursów (ostatni w 1913 roku). Trwały one zwykle tydzień, a podstawowymi formami kształcenia były wykłady, ćwiczenia i wycieczki terenowe do lasów prywatnych różnych właścicieli. Program kursów obejmował różnorodne zagadnienia

z zakresu botaniki i zoologii leśnej, nauki o glebie, miernictwa, zakładania szkółek (*nauka sadzenia i siania*), użytkowania lasu (*właściwości drewna, techniczne błędy drewna, pozyskanie drewna i użytków ubocznych*), zasad ochrony lasu (*przed ludźmi, zwierzętami, roślinami i wpływami natury*) czy ubezpieczenia robotników. Uczestnicy otrzymywali świadectwa ukończenia kursów (w 1909 roku podpisywał je Józef Rivoli, prezes Towarzystwa Leśnego na Wielkie Księstwo Poznańskie) oraz różne drukowane materiały pomocnicze. Kursy w Kórniku zostały wznowione po pierwszej wojnie światowej i trwały co najmniej do 1930 roku, w wymiarze czasowym poszerzonym do 1 miesiąca (KRAWIARZ 1992).

Prócz tych form kształcenia wielu leśników niższego szczebla zdobywało wiedzę podczas praktycznej nauki zawodu w lasach prywatnych, np. hrabiów Czarneckich w Korytach koło Taczanowa. Przyuczanie do zawodu trwało tam dwa lata, a praktykant otrzymywał opisowe świadectwo z charakterystyką zdobytych umiejętności (CHAŁUPKA 1997).

PRZEWODNIK GAJOWEGO

Uczestnicy poszczególnych stopni i form kształcenia posługiwali się różnorakimi pomocami naukowymi. Na początku XX wieku praktycznie brakowało jednak takich pomocy, przynajmniej w Wielkopolsce, o czym świadczy informacja z 1911 roku o zabiegach Towarzystwa Leśnego na Wielkie Księstwo Poznańskie „około wydania podręcznika dla borowych” (WOJCZYŃSKI 1911). Z latami sytuacja się poprawiała, czego przykładem był *Przewodnik gajowego*, który ukazał się drukiem w 1937 roku nakładem Dowództwa Okręgu Korpusu Nr III Grodno (ryc. 1 i 2).

Treść *Przewodnika gajowego* obejmowała trzy zasadnicze części: ogólną, wiadomości o leśnictwie oraz rozdział o przysposobieniu obronnym. Uzupełnieniem była część wstępna do całości dzieła, zawierająca portrety pierwszego marszałka Polski Józefa Piłsudskiego, prezydenta Ignacego Mościckiego i marszałka Edwarda Rydz-Śmigłego. Mottem były słowa Józefa Piłsudskiego poprzedzające podziękowanie gen. Franciszka Kleeberga, dowódcy Okręgu Korpusu Nr III, dla autorów i komitetu redakcyjnego. Wśród opiniodawców *Przewodnika*, którzy oceniali to dzieło jeszcze przed opublikowaniem, znaleźli się znani naukowcy leśnicy, m.in. Józef Kostyrko, Roman Kuntze, Marian Nunberg, Henryk Orłoś i Tadeusz Włoczewski.

We wstępie znalazło się m.in. bardzo ciekawe, krótkie rozważanie o religijnym wymiarze służby leśnika (ryc. 3), natomiast w części ogólnej *Przewodnika* – opis wyglądu gajówki, ze szczegółowymi wskazówkami dotyczącymi zagospodarowania ogrodu kwiatowego, warzywnego i tzw. obejścia (ryc. 4).

Część zatytułowana *Leśnictwo* poprzedzona została krótkim wprowadzeniem inż. Tadeusza Kuleszy, nadleśniczego państwowego i głównego autora *Przewodnika*, który w następujących słowach scharakteryzował współczesnego gajowego:

Dawny gajowy, człowiek mało piśmienny i wątpliwej wartości leśnik, którego jedynym zadaniem była ochrona granic lasu i drewna, musiał pod naciskiem nowych warunków i stawianych mu przez społeczeństwo polskie zadań, przeistoczyć się w fachowego do-

zorcę wszelkich robót leśnych; musiał stać się pomocnikiem i nieraz zastępcą leśniczego, lub właściciela lasu, zwłaszcza w lasach niestanowiących własności Państwa, gdzie nieraz występuje dotychczas jako jedyny fachowiec-leśnik.

W zakończeniu tej części *Przewodnika* znajduje się kilkunastostronicowe, szczegółowe zestawienie i dokładny opis obowiązków gajowego w lasach niebędących własnością państwa.

Reprodukcja spisu treści pozwala na zapoznanie się z pełnym zakresem tematyki *Przewodnika*. Potwierdza ona wszechstronny wymiar edukacyjny tego opracowania (ryc. 5a–e). Niezwykle cennymi materiałami poglądowymi są kilkudziesięciostronicowe dodatki do poszczególnych rozdziałów części *Leśnictwo*, zawierające bardzo bogaty materiał ilustracyjny, z kilkuset bardzo dobrej jakości zdjęciami i rycinami, np. „jak prawidłowo operować koszturą przy sadzeniu” (ryc. 6) czy „jakich narzędzi używać przy ścinie drewna” (ryc. 7).

O roli lasów w ówczesnym systemie obronnym państwa świadczy bardzo rozbudowana część pt. *Przysposobienie wojskowe leśników*. We wstępie do tej części jej autor pisał:

Oto jest praca, która czeka na codzień gospodarza lasu. Praca, która powinna napełniać dumą serce leśnika. Będzie on już w czasie pokoju, z myślą o Polsce, przygotowywał twierdze na drodze wroga. Twierdz tych będzie w razie potrzeby bronił sam. On i ukochany las w obronie Najjaśniejszej Rzeczypospolitej.

W materiale ilustracyjnym do tej części znajdujemy m.in. schematy budowania zapór terenowych w lasach (ryc. 8), zakładania min (ryc. 9), a także ryciny ułatwiające rozpoznanie szarż wojsk niemieckich, czechosłowackich, sowieckich i litewskich oraz znaków rozpoznawczych na samolotach państw ościennych.

Ostatnia część zawiera informacje statystyczne na temat leśnictwa polskiego oraz higieny i pierwszej pomocy w nagłych wypadkach.

ZAKOŃCZENIE

Przewodnik gajowego wzbudził uznanie swoją treścią i objętością, a recenzent zachwalał to „pierwsze w Polsce tego rodzaju wszechstronne wydawnictwo” i oceniał jako „prawdziwe vademecum nie tylko gajowego, ale w ogóle leśnika, a może nawet wykształconego leśnika” (SIEDLECKI 1937). Podręcznik liczył 702 strony i został wydany w znacznym nakładzie 5000 numerowanych egzemplarzy. Jeden z nich, o numerze 463, służył mojemu Ojcu zarówno podczas nauki zawodu, jak i w późniejszej pracy – przed drugą wojną światową w lasach prywatnych, a po wojnie w lasach państwowych (CHAŁUPKA 1997).

Lektura tej książki pokazuje, jak wiele wiedzy i umiejętności wymagano wówczas od leśnika najniższego szczebla, jakim był gajowy. Chociaż to stanowisko służbowe formalnie przetrwało do dziś (patrz: Statut Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe z 1994 roku), nie ma ono już tradycyjnego znaczenia, a gajowego trudno już znaleźć w obsadach leśnictw.

LITERATURA

- BRODA J. 2007. *Dzieje najnowsze leśnictwa w Polsce 1918–2006*, tom II. Polskie Towarzystwo Leśne, Warszawa, 1–302.
- CHAŁUPKA W. 1997. *Jan Chałupka (1919–1997)*. „Las Polski” 24, 30.
- WOJCZYŃSKI K. 1911. *Sprawozdanie z IV kursu dla borowych w lasach kórnickich*. „Przegląd Leśniczy” Rok IV, Nr 4, 127–128.
- KRAWIARZ K. 1992. *Kursy dla borowych w Kórniku*. „Sylwan” CXXXIV (9), 99–103.
- SIEDLECKI S. 1937. *Przewodnik gajowego*. „Sylwan” LV (7–8), 169–171.

CO PRZEDWOJENNY GAJOWY WIEDZIEĆ POWINIEN?

Streszczenie

W 1937 roku wydano liczący 700 stron *Przewodnik gajowego*. Było to kompendium wiedzy leśnej przeznaczone dla ówczesnych gajowych, zajmujących to najniższe stanowisko w leśnej hierarchii zawodowej. Podręcznik, wydany nakładem Dowództwa Okręgu Korpusu Nr III w Grodnie, zawierał wiele ogólnych informacji o poszczególnych krainach geograficznych Polski oraz o zasobach i ochronie przyrody. Główna jego część, pt. *Leśnictwo*, obejmowała wiadomości z dziedziny hodowli, ochrony i użytkowania lasu, a także łowiectwa, rybactwa, gospodarstwa wiejskiego, miernictwa i administracji. Wiele miejsca poświęcono tu zagadnieniom dotyczącym znaczenia lasu w działaniach wojennych, a także szczegółowym opisom sposobów przygotowania i wykorzystania lasu do działań obronnych. Bogata szata ilustracyjna w liczbie prawie czterystu poglądowych fotografii i rycin uzupełnia fachowe treści *Przewodnika gajowego*.

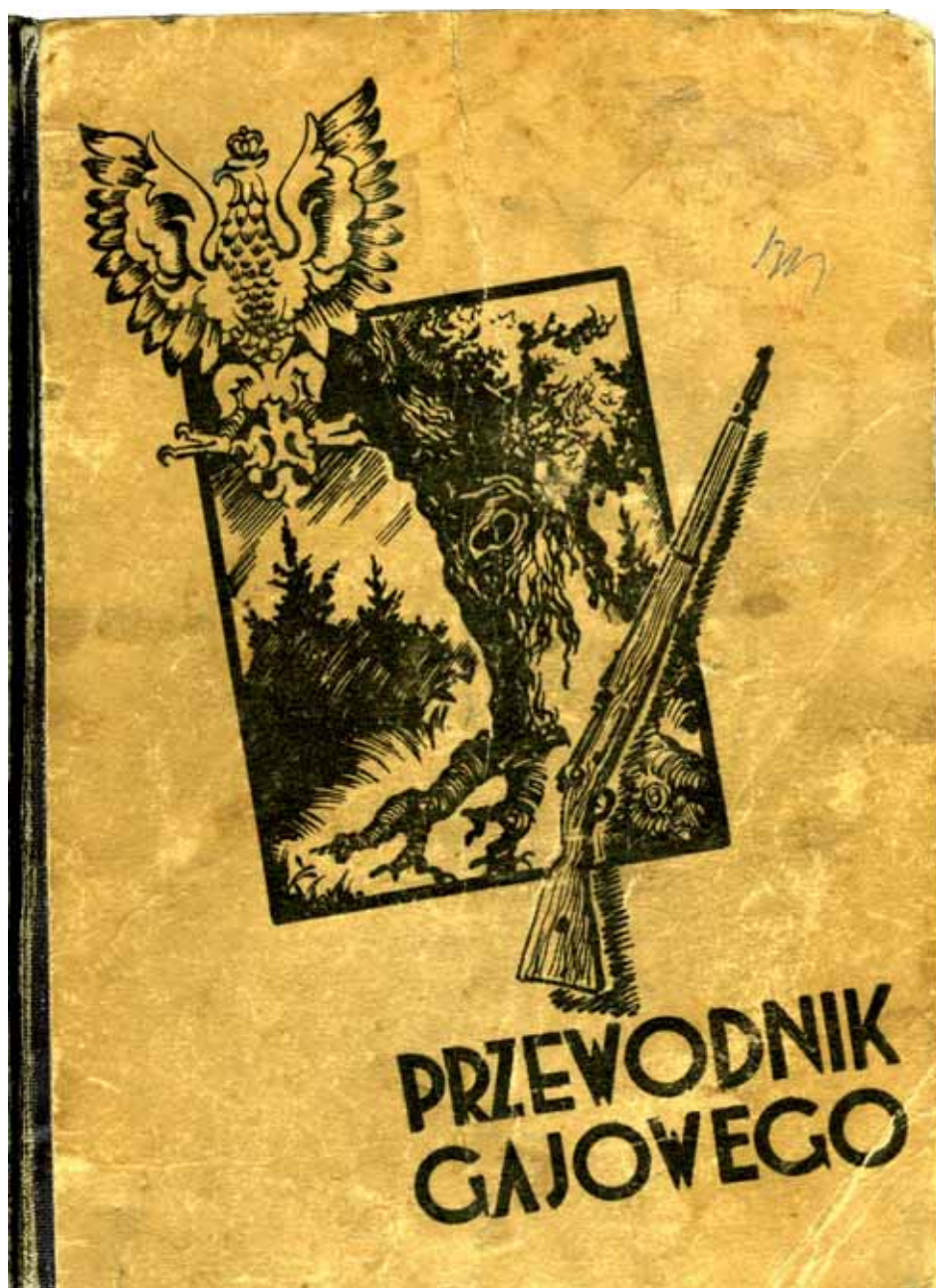
Słowa kluczowe: historia leśnictwa, podręczniki leśne, edukacja leśna

WHAT WAS PRE-II WORLD GAMEKEEPER SUPPOSED TO KNOW?

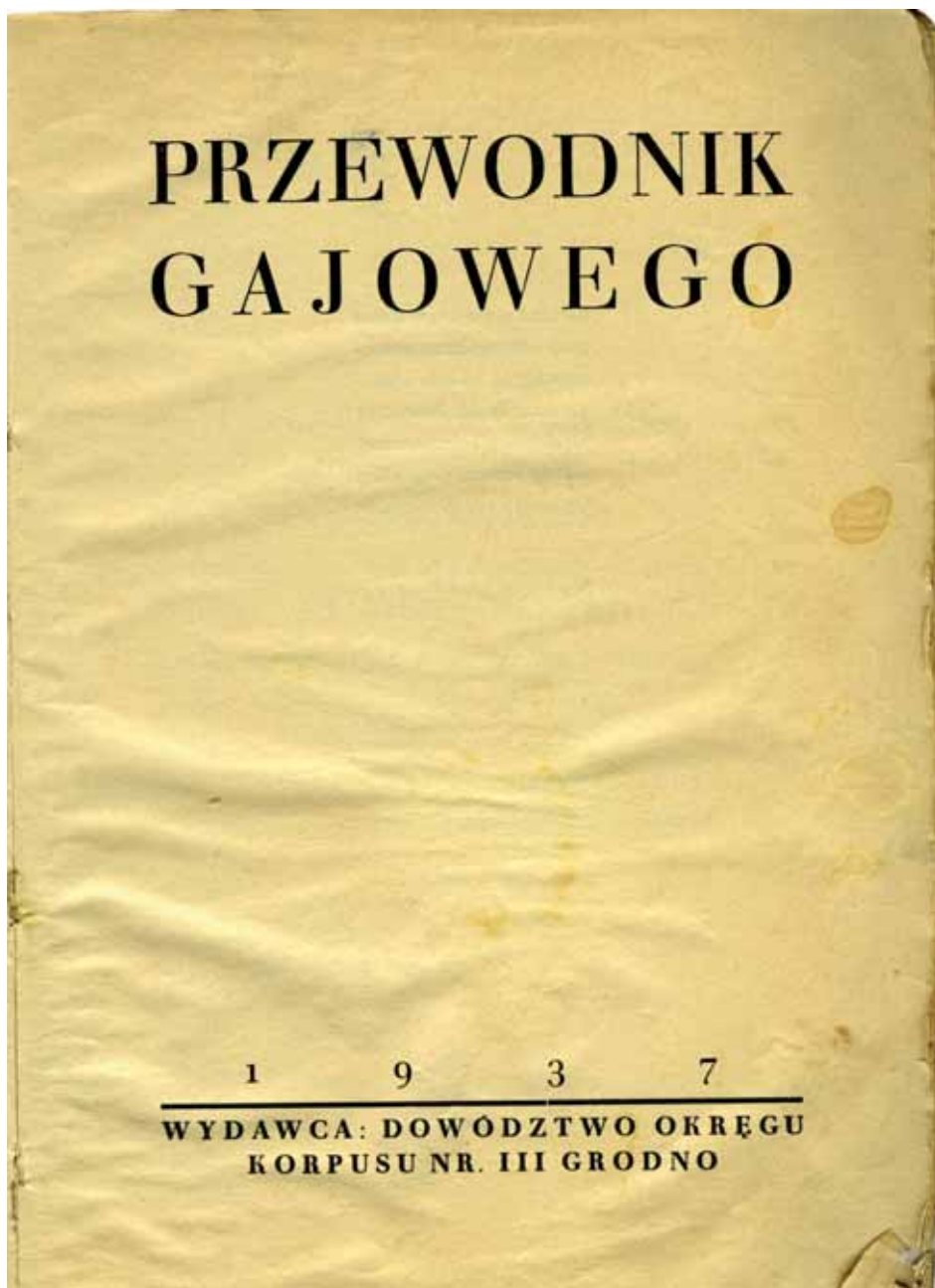
Summary

One of the first Polish handbooks for gamekeepers (*Przewodnik gajowego*) was published in 1937. The book comprised seven hundred pages and was a compilation of forest knowledge necessary for foresters of the lowest administrative level. The handbook was published by Corps Area Headquarter in Grodno. It contained basic information about geography and natural resources of all regions of pre-war Poland. The main section of the book, entitled *Forestry*, presented detailed knowledge of silviculture, forest management and protection, hunting, fishing, farming, and administrative issues. A significant part of the handbook was devoted to a military importance of forests in the case of defense war. Hundreds of demonstrative photographs and drawings have completed this very instructive book.

Key words: history of forestry, forestry handbooks, forestry education

Ryc. 1. Okładka zewnętrzna *Przewodnika gajowego*
Fig. 1. Outside cover of the *Przewodnika gajowego*

Ryc. 2. Okładka wewnętrzna
Fig. 2. Inside cover

*Kiedy ranne wstają zorze,
Tobie ziemia, Tobie morze,
Tobie śpiewa żywioł wszelki,
Bądź pochwalon, Boże Wielki!*

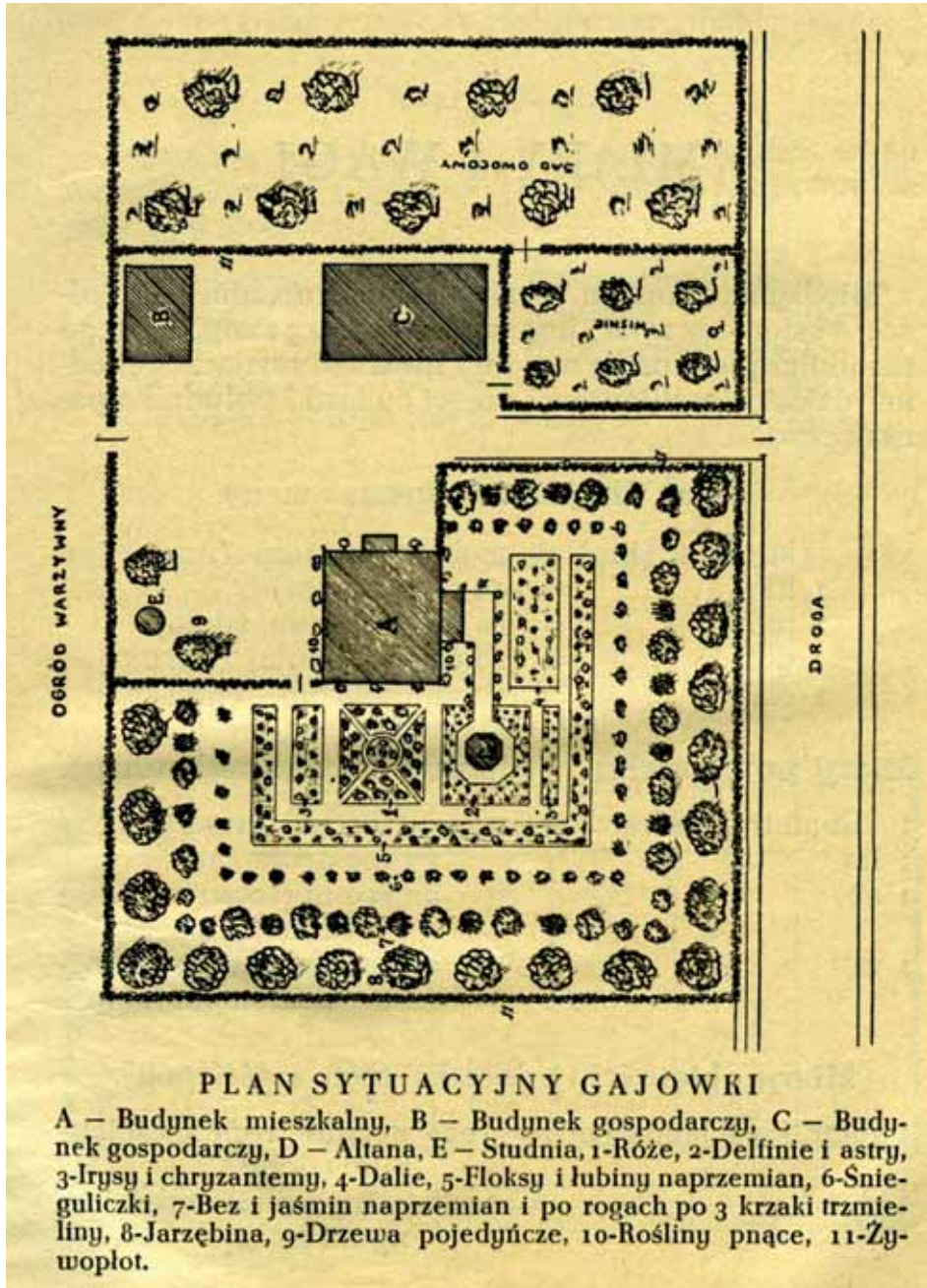
Gdy zorza poranna na widnokręgu niebieskim się ukazuje, to wszelki żywioł nabiera od swego Stwórcy nowej ożywczej mocy i oddaje Mu pokłon: czy to przez swe martwe istnienie, czy to przez wzrastanie na jednym miejscu, czy też przez wzrastanie i poruszanie się, czy nawet razem przez wzrastanie, ruch i śpiew.

Las jest właśnie siedliskiem wszelkiego żywiołu: przyrody martwej i przyrody żywej. A żywiołu tego królem, posłannictwo od Pana nad Pany i od Matki Ojczyzny sprawującym, jest leśnik, do tego posłannictwa uzdolniony i wyszkolony. A więc do śpiewu leśnego żywiołu ma dodać leśnik i swój królewski głos: «Bądź pochwalon, Boże Wielki»!

Ale chwałę Panu Bogu leśnik głosi nie tylko ustami, lecz i sercem. Jako żywioł, obdarzony duchem nieśmiertelnym i gorącym sercem, – do Ducha Najwyższego modły swe wznosi i dla umiłowanych żywiołów leśnych o pomoc prosi. Wieczorem zaś, gdy zmrok zapada, wszystkie swoje dzienne sprawy łączy z pracą ukochanych żywiołów leśnych i składa w ofierze Najwyższemu Panu, z serca wołając: «Niech Cię nawet sen nasz chwali»!

Ryc. 3. Leśnik – narzędziem Boga

Fig. 3. Forester – atool in the hands of God

Ryc. 4. Plan gajówki

Fig. 4. Situational plan of a gamekeeper's house

SPIS ROZDZIAŁÓW

	strona
Część wstępna: cytata ze Złotej Księgi Druski- nik, wstęp, portrety, podziękowanie Dowódz- twa Okręgu Korpusu Nr. III Grodno, Komitet Redakcyjny	5 - 16
Modlitwa leśnika	17

CZĘŚĆ OGÓLNA.

Polska i jej mieszkańcy . . . . . (A. Patla)	21
Ochrona Przyrody z wykazem Parków Narodo- wych i najważniejszych leśnych rezerwatów w Polsce . . . . . (T. Kulesza)	52
Gajówka musi być piękna . . . . . (A. Patla)	62
Miary i wagi . . . . . (T. Kulesza)	70
Obliczenie obwodów i powierzchni figur płas- kich, objętości ciał, oraz najważniejsze wzory matematyczne . . . . . (T. Kulesza)	
Rok i kalendarz . . . . . (T. Kulesza)	78

LEŚNICTWO.

Współczesny gajowy . . . . . (T. Kulesza)	85
Hodowla lasu: . . . . . (T. Kulesza)	88
A. Część ogólna -	88
I. Zarys botaniki lasowej.	89
II. Własności i życie drzewostanów	98
1. Powstawanie lasu, typy panujące i przejściowe, wydzielanie, klasy Kraf- ta	98
2. Znaczenie gospodarcze drzewostanu	101
3. Ukształtowanie drzewostanu	101

	strona
4. Siedlisko (warunki życia drzewostanów) oraz zarys gleboznawstwa . . .	103
5. Objawy życia w drzewostanach . . .	108
III. Typy gospodarstwa lasowego . . .	110
IV. Odnowienie drzewostanów nasiennych . . .	111
1. Samosiewy (odnowienie naturalne) . . .	111
Wybór i oznaczanie nasienników . . .	114
2. Siewy . . .	114
3. Produkcja sadzonek . . .	128
4. Sadzenie. . .	137
Podsiew i podsadzanie . . .	141
V. Odnowienie drzewostanów odrosłowych . . .	141
VI. Pielęgnowanie lasu . . .	142
1. Pielęgnowanie upraw i nalotów . . .	143
2. Pielęgnowanie młodników . . .	143
3. Pielęgnowanie drzewostanów . . .	144
4. Pielęgnowanie gleby . . .	147
5. Okrzesywanie . . .	148
VII. Zalesienie nieużytków . . .	149
B. Część zastosowana . . .	152
I. – Tablica. Zachowanie się poszczególnych gatunków drzew względem siedliska . . .	153
II. – Tablica. Nasiennictwo i siła odrosłowa . . .	156
III. – Tablica. Zestawienie sposobów odnowienia dla poszczególnych gatunków drzew . . .	159
IV. Gatunki nie wprowadzone do tablic . . .	163
V. Gatunki zagraniczne (egzoty) . . .	164
VI. Drzewostany mieszane . . .	165
VII. Zadania estetyki lasu . . .	166
VIII. Hodowla wierzby koszykarskiej (wikliny) . . .	167
IX. Hodowla morwy białej . . .	170
X. Topola «niekłańska» . . .	177
Ilustracje, dotyczące «Hodowli lasu» . . .	176
Ochrona lasu (Z. Ęnkaszewicz i T. Kulesza) . . .	219
Grzyby . . .	220
Chwasty . . .	231
Szkodniki ze świata zwierząt . . .	232

Ryc. 5b. Spis treści
Fig. 5b. Contents

	strona
Owady	232
Zwierzęta dzikie i domowe	262
Człowiek	263
Sily przyrody	269
Zwierzęta pożyteczne	274
Ilustracje dotyczące «Ochrony Lasu»	279
Użytkowanie lasu . . . . . (T. Kulesza)	334
Określenie nazw	334
I. Część ogólna	335
1. Budowa i kształt drzewa	335
2. Własności drewna	336
3. Psucie się drewna	337
4. Wady i choroby drzew	339
II. Użytki główne.	340
1. Zasady i cele użytkowania drewna	340
2. Okres cięć	341
3. Ogólne zasady i następstwo prac przy wyrobie, sortowaniu i magazynowaniu drewna	342
4. Karczowanie pni	348
5. Cechowanie i numerowanie pni	349
6. Transport drewna	349
7. Pomiar i gatunkowanie drewna	350
8. Odbiórka drewna użytkowanego	356
9. Odbiórka drewna opałowego	359
10. Pomiar drzew i drzewostanów	361
11. Ogławianie drzew	363
12. Zestawienie sortymentów specjalnych	364
III. Tartaki	378
IV. Pędzenie smoły i terpentyny	379
V. Pędzenie dziegciu, potaż i sadza	380
VI. Wypalanie węgla w mielerzach	381
VII. Użytki uboczne	381
Zioła lecznicze	388
Grzyby jadalne i trujące	390
Ilustracje dotyczące «Użytkowania Lasu»	400
Najważniejsze nazwy i określenia	
urządzenia lasu . . . . . (T. Kulesza)	416
Łowiectwo . . . . . (T. Kulesza)	421

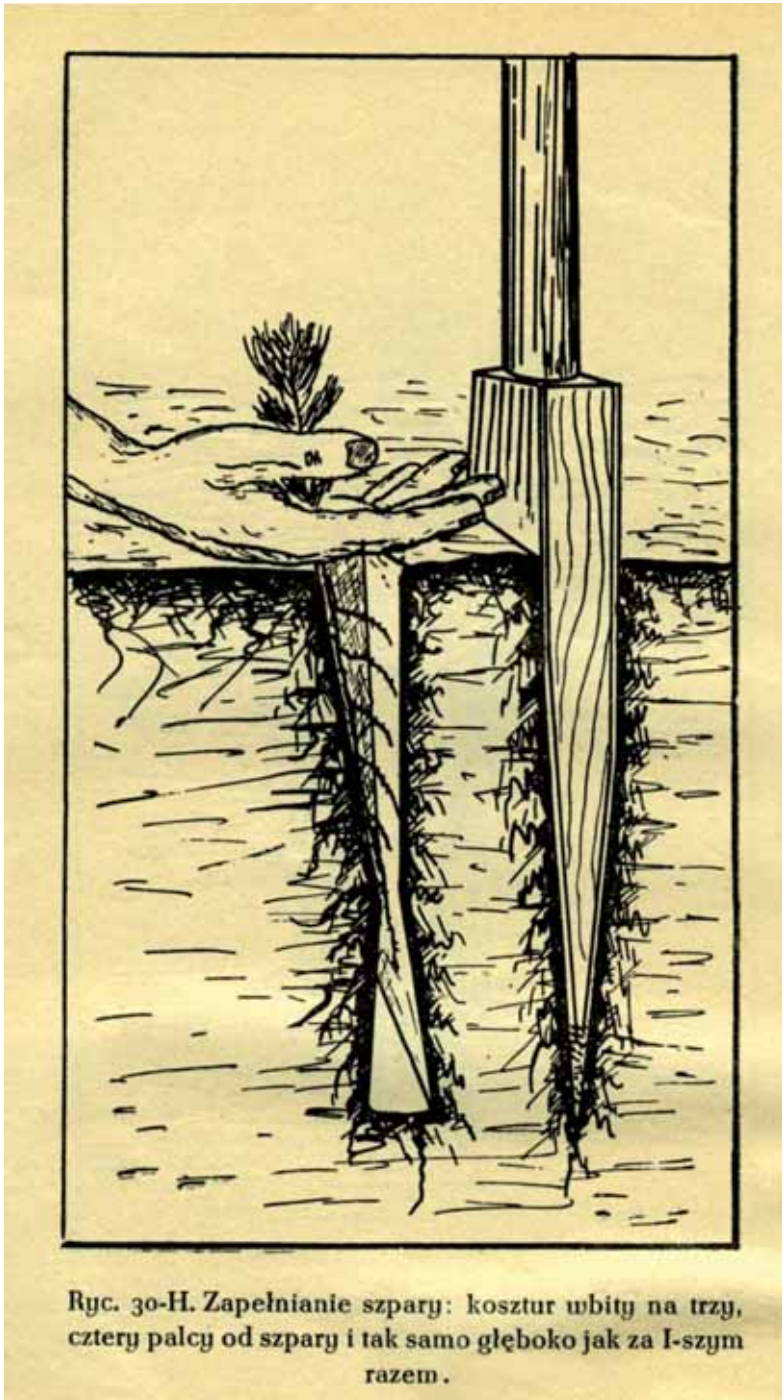
Ryc. 5c. Spis treści
Fig. 5c. Contents

	strona
I. Opis ważniejszych gatunków zwierzyny	421
II. Hodowla i ochrona zwierzyny	436
III. Choroby zwierzyny łownej	440
IV. Psy myśliwskie	445
V. Broń myśliwska	446
VI. Estetyka i etyka łowiecka	447
Rybactwo	451
I. Ogólna charakterystyka ryb	451
II. Opis ważniejszych gatunków ryb	452
III. Ważniejsze szkodniki, pasożyty i choroby ryb	456
IV. Ważniejsze wskazówki zagospodarowania wód	457
Gospodarstwo wiejskie . . . . . (T. Kulesza)	460
I. Rolnictwo	460
II. Krótki zarys sadownictwa	472
III. Pszczelnictwo	479
IV. Hodowla królików	486
V. Hodowla dzikich zwierząt futerkowych	490
Zarys miernictwa . . . . . (Z. Łukaszewicz)	492
Przyrządy pomiarowe	492
Tyczenie linii	494
Obliczenie powierzchni najprostszych figur płaskich	497
Zadania praktyczne z pomiaru i tyczenia linii prostych	500
Administracja . . . . . (T. Kulesza)	506
Obowiązki gajowego w lasach niestanowiących własności Państwa . . . . . (T. Kulesza)	507
 PRZYSPOSOBIENIE WOJSKOWE LEŚNIKÓW. 	
I. Czego oczekujemy od polskiego lasu (Jan Sokółowski ppth. dypl.)	525
II. Łączność i obserwacja. (Marian Hamerski mrj.)	529
III. Wiadomości o naszych sąsiadach (Tadeusz Grzeszkiewicz kpt. dypl.)	538

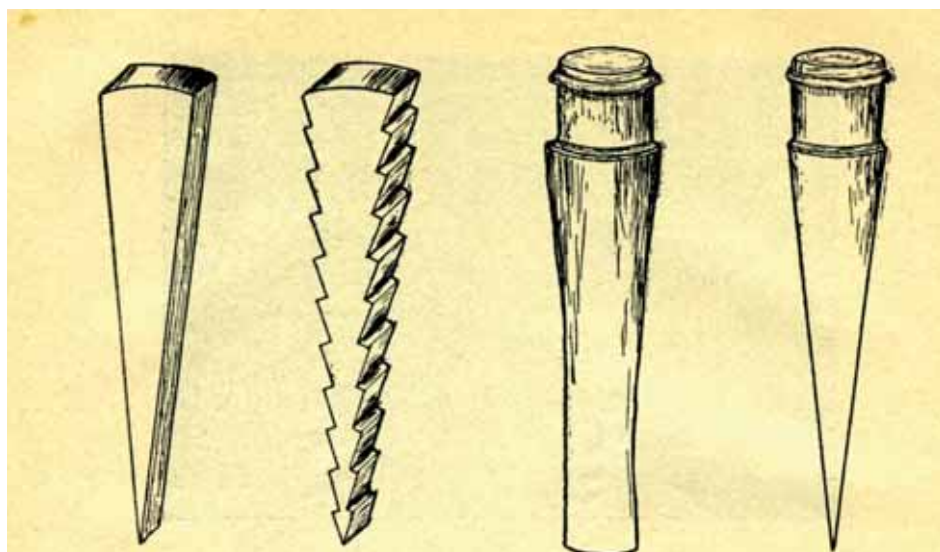
	strona
IV. Zasady walki w lesie (<i>Tadeusz Grzeszkiewicz kpt. dypl.</i>)	544
V. Wojskowe nazwy poszczególnych rodzajów lasu (<i>Tadeusz Grzeszkiewicz kpt. dypl.</i>)	550
IV. Orientowanie się w lesie (<i>Tadeusz Grzeszkiewicz kpt. dypl.</i>)	552
IV. Długości kolumn maszerujących wojsk (<i>Tadeusz Grzeszkiewicz kpt. dypl.</i>)	555
VIII. Walka małych zespołów lub pojedynczego strzelca w lesie (<i>Eugeniusz Justyniak mjr.</i>)	556
IX. Zapory komunikacyjne w lesie (<i>Teodor Cetys por.</i>)	563
X. Broń pancerna w lesie (<i>Błędzki Brunon kpt.</i>)	571
XI. Walka gazowa i obrona przeciwigazowa w lesie (<i>Marian Nawrocki kpt.</i>)	576
XII. Obrona przeciwlotnicza (<i>Jerzy Kozłowski rtm. dypl.</i>)	580
Ilustracje dotyczące «Przysposobienia Wojskowego Leśników»	603

DODATEK.

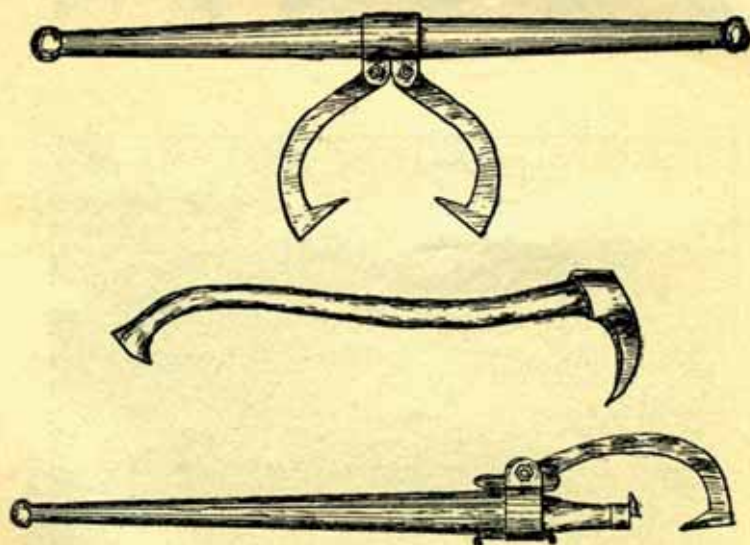
Nieco statystyki z leśnictwa polskiego	631
Higiena	634
Ratownictwo	639
Wykaz źródeł pochodzenia portretów, winiet oraz ilustracji do tekstu	657
Skorowidz rzeczowy	959
Spis rozdziałów	657
Zauważone ważniejsze błędy i wyjaśnienia do tekstu	699

Ryc. 6. Prawidłowe sadzenie
Fig. 6. The correct planting

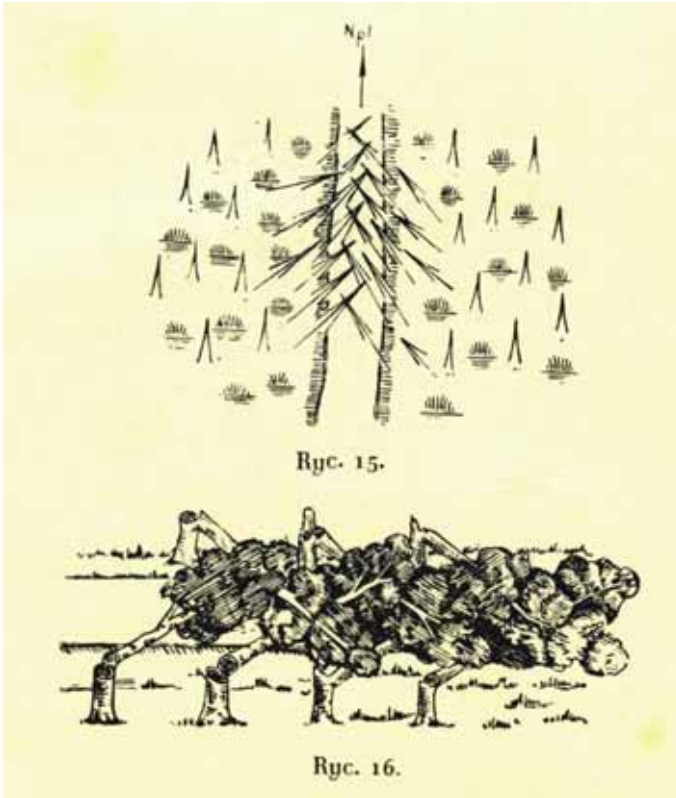

Ryc. 9. Różne typy klinów, używanych przy ścinie i wyróbce drewna.

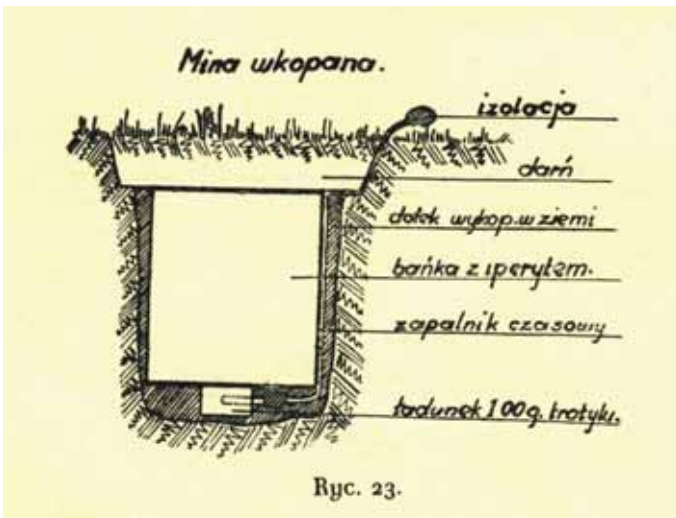

Ryc. 10. Nosze do wynoszenia drewna (u góry), sapina-capina (w środku) i hak (u dołu)— używane do obracania dłuźyc i kłoców.

Ryc. 7. Narzędzia używane przy pozyskiwaniu drewna
Fig. 7. Tools used in timber harvesting

Ryc. 8. Zapory komunikacyjne w lesie
Fig. 8. Communication barriers in forest

Ryc. 9. Prawidłowe osadzenie miny
Fig. 9. Correct mine planting